

Reinouds vaan te Hattem

DOOR

R.S. HULST*

afb. 1 *Gezicht op Hattem. Het kasteel tussen kerk en molen. Uit een kaart van Thomas Witteroos, 1570. (Foto R. Archief in Gelderland, Arnhem).*

Deze publicatie behandelt een recente archeologische vondst uit Hattem, provincie Gelderland. Het betreft een koperen windvaan voorzien van het opgeschilderde wapen van Reinoud IV, hertog van Gulik en Gelre (1402-1423).

De vondst en de vindplaats

Begin februari 1990 wordt in de stad Hattem een bijzondere vondst gedaan.¹ Men stuit aan de rand van de bouwput voor een parkeerkelder op het terrein van het voormalige kasteel van Hattem op een grote koperen plaat. Na de berging van de vondst blijkt onmiddellijk het grote belang, want op de plek waar de plaat op zijn zijde in de grond had gelegen tekent zich een heraldisch wapen af, gedeeld met twee leeuwen en deels in goud uitgevoerd (afb. 1). Duidelijk is dat het een beschildering is, die van de plaat was losgekomen en zo in de bodem kon achterblijven. Ook de plaat zelf vertoonde nog resten van beschildering (afb. 2). Op 8 februari bezoekt de schrijver de vindplaats. Van de afdruk in de bodem worden delen als

monster opgenomen en de plaat, die op het gemeentehuis in bewaring was gegeven, wordt voor onderzoek en conservering naar de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort vervoerd.

De plaat is gevonden in de gracht van het kasteel, vlak boven de bodem en op 7 meter buiten de muur die de twee kleine westtorens van de hoofdburcht verbindt.² Aangezien de plaat – zoals verder nog duidelijk zal worden gemaakt – als windvaan heeft gediend, is de verleiding groot haar op één van deze torens te zien prijken. Zulks te meer waar het blote feit dat de vaan is teruggevonden er voor pleit dat het voorwerp niet van zijn plaats is genomen maar kennelijk per ongeluk – bijvoorbeeld bij een calamiteit – in de gracht is beland. Dat de bus, waarmee de vaan op de spil heeft gestaan, aan de onderzijde is afgescheurd (afb. 2) kan daar verband mee houden.

Essentieel voor de juiste interpretatie van de vondst is kennis te hebben van de eigendom en de datering van het kasteel. Een kort overzicht van de feiten heeft onlangs Van de Noort gegeven (zie noot 2) en daaruit leren wij dat het kasteel aan de hertogen van Gelre hoorde en dat

de aanleg zoals wij deze archeologisch nu kennen rond 1400 moet worden geplaatst. Dat de oudste vondsten die bij het onderzoek in de jaren '80 en bij de recente waarnemingen zijn gedaan van het eind van de 14e en het begin van de 15e eeuw stammen is daarmee volledig in overeenstemming.

Het onderzoek

Al spoedig werd vastgesteld dat de vaan met zijn heraldisch wapen tot de archeologische unica mag worden gerekend. In Nederland is een vondst van deze aard nimmer gedaan en ook van buiten de landsgrenzen zijn ons geen voorbeelden bekend, al mag het bestaan ervan vanzelfsprekend niet worden uitgesloten.

De historische betekenis van de vondst maakte in ruime kring de belangstelling wakker, waardoor het met veler hulp mogelijk werd de vaan in de context te plaatsen, waarin zij thuishoort. Met genoegen vermelden wij de namen van de personen die gedreven medewerking verleenden en nieuwe perspectieven openden, te weten mr. P.J.W. Beltjes, Arnhem, drs. M. van Driel, Rijksarchief Gelderland, drs. G. Kouwenhoven, streekarchivaris op de Noord Veluwe en drs. G. Nijsten, kunsthistoricus, Nijmegen. Aan hun danken wij vele gegevens en waardevolle adviezen.

Aangezien de vaan haar waarde mede ontleent aan de resten van de beschildering was het alleszins gerechtvaardigd de interesse van natuurwetenschappelijke zijde te wekken. Met succes werd een beroep gedaan op de deskundigheid van het Centraal Laboratorium van Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap te Amsterdam, hetgeen tenslotte uitmondde in een rapport opgesteld door P.B. Hallebeek en M. de Keijzer. Dit onderzoek richtte zich op de plaat zelf en op de bemonsterde afdruk in de bodem.

Het Wapen

Wij zullen ons nu eerst in de historische aspecten van de vaan verdiepen. De technische beschrijving komt daarna aan de orde.

In de afbeeldingen 2a en 2b is het wapen weergegeven zoals wij dat naar beste vermogen hebben kunnen reconstrueren aan de hand van de resten op beide zijden van de vaan. Regen en wind en vooral het langdurig verblijf op de bodem van de gracht hebben weinig of niets van de beschildering in de oorspronkelijke staat over doen blijven. Met name de zijde die op de grachtbodem naar boven was gekeerd is in verregaande mate schoongespoeld. Toch vielen aan deze zijde de figuren van het wapen het best vast te stellen (afb. 2a), omdat de contourlijnen op de, voor de beschouwer, rechterhelft en de onderscheidene vlakken op de linkerhelft er beter zichtbaar waren dan aan de andere zijde (afb. 2b), waar de resterende verfres-

ten het zicht daarop verhinderden, met uitzondering van de onderste helft rechts, waar de verfesten de figuur juist accentueerden. De conservering is al met al meer dan voldoende om het wapen thuis te brengen. Wij herkennen de leeuw van Gelre, gekroond en met gevorkte staart, en de leeuw van Gulik. Het goud van de afdruk in de bodem sluit bovendien elke twijfel uit; het zijn de leeuwen die de provincie Gelderland nog altijd in haar wapen voert, goud op azuur(blauw) resp. sabel(zwart) op goud.

Kunnen wij, nu we weten in welke kring te zoeken het wapen ook identificeren? Laten wij eerst het wapen nader onder de loep nemen. Wij stellen dan vast dat de leeuw van Gulik, omgewend, heraldisch rechts staat en dus in voorrangpositie. De volgorde is dus Gulik en Gelre. Uit de overzichten die Beltjes en Van Schilfgaarde³ hebben gegeven van het wapen en de zegels van de provincie en van de graven en hertogen blijkt dat deze volgorde de omgekeerde is van wat gebruikelijk is wanneer deze leeuwen in combinatie met elkaar voorkomen. Er blijft welbeschouwd maar één mogelijkheid over, namelijk dat het wapen van de vaan van Hattem moet worden toegeschreven aan Reinoud IV, uit het huis Gulik en hertog in de jaren 1402-1423. Noemt de enige andere Guliker, Willem I, sedert 1393 ook hertog van Gelre, zich altijd hertog van Gelre en Gulik, diens opvolger en broer Reinoud laat zich op zijn zegels consequent in de omgekeerde volgorde als hertog van Gulik en Gelre vermelden.⁴

De historische bronnen

Door de gelukkige omstandigheid dat het wapen op de vaan in de Gelderse heraldiek een unieke plaats inneemt staat de toeschrijving aan Reinoud IV (1402-1423) nu vast. Het ligt voor de hand dat Reinoud de vaan ook heeft doen vervaardigen. Temeer, waar hij uit de rekeningen in het hertogelijk archief als de voltooiër van de bouw van het kasteel van Hattem naar voren komt. Hij is dus bij uitstek degene die er de kroon- lees de vaan- op het werk zal hebben gezet. De Gelderse Kroniek van Willem van Berchen drukt het zo uit: *Castrum Hattem Reynaldus superstruxit, quod Wilhelmus eius germanus extruxit, et Castrum Hattem pre ceteris mansionibus terre Gelrie post Rosendael frequenter incoluit. Idcirco eum eciam turribus excelsis preciose ampliavit.*⁵ Welk aandeel de twee broers Willem en Reinoud achtereenvolgens nu precies in de aanleg en de bouw van het kasteel hebben gehad is vooreerst niet duidelijk, zeker lijkt wel dat alleen Reinoud de bekroning van de torens en dus ook de windvaan heeft kunnen plaatsen. Zouden de gedetailleerde posten in de hertogelijke rekeningen, die de bouw betreffen, misschien een vaan vermelden?

Welnu, het geluk is opnieuw met ons, want in de verantwoording van de uitgaven over 1404-1405 staan bij elkaar

drie posten die betrekking hebben op de vervaardiging van een vaan, 'die tot hathem opten toerne gesat is'.

Hier volgt de volledige transcriptie van de posten (Hert. Arch., voorl. inv. nr. 238, fo. 8 vso-9):

Item Gelis die Copersleger vander vaenen die tot hathem opten toerne gesat is die waech 12 lb ad 12 groten vz 3 gulden 18 groten

Item Arnt die smit vander spillen te maken, dair die vaene yne staet. Ende die waegh 71 lb ad 3 groten vz 5 gulden 3 groten

Item Evert beeldemaker vanden selver vaenen te vergulden ende te maken 14 gulden.

Aangezien in de eerste post ook het gewicht van het koper is vermeld hebben wij zowaar het instrument in handen om de identificatie van de gevonden vaan nog verder ten einde te brengen. De waarde van de eenheid gewicht (1b = pond) in het metrieke stelsel is niet zonder meer aan te geven, maar zal zich ophouden tussen ca 400 en ca 470 gram.⁶ Twaalf ponden (1b) zijn ca 4800 - ca 5600 gram. Onze vaan van Hattem weegt 5006 gram en aangevuld met het ontbrekende koper ca 5100-5150 gram. Zijn er nog meer aanwijzingen nodig om te besluiten dat het meer dan waarschijnlijk is dat de vaan uit de rekeningen van 1404-1405 en onze grachtvondst één en dezelfde zijn? De vaan duikt nog één maal in de rekeningen op, eveneens van 1404-1405 (Hert. Arch., voorl. inv. nr. 238, fo 8 vso-26):

Item Heyn Neveken die van Arnhem tot Hattem vuerden eyn beerkaren ende die vaen die opten toerne steet ende die spille.....

Deze post laat zien dat als plaats van vervaardiging Arnhem in aanmerking komt. Verderop zullen wij zien dat het inderdaad Arnhem is, waar de vaan is gemaakt.

Evert beeldemaker

De vondst van de vaan confronteert ons met het werk van de koperslager Gelis en van de schilder Evert beeldemaker (= schilder). De smid Arnt blijft buiten beeld, omdat de spil ontbreekt. Aan de betalingen die zijn verricht lezen wij af dat de vaan en de spil samen 22½ gulden (1 gulden = 42 groten) hebben gekost, de vaan alleen 17 gulden 18 groten. Het leeuwedeel is aan de schilder betaald, hetgeen geen verbazing hoeft te wekken indien men alleen al bedenkt hoeveel goud hij moest aanbrengen: 2 leeuwen en 2 velden, bij elkaar de oppervlakte van één complete zijde van de vaan, wat neerkomt op ruim 2900 cm².

We zullen hierna nog de gelegenheid hebben nader op het werk van de koperslager en, vooral, de schilder in te gaan. Hier zullen wij ons met hun persoon bezighouden. Over Gelis de koperslager kunnen wij kort zijn. Voorzover bekend is hij ons verder niet overgeleverd. Hetzelfde geldt trouwens voor Arnt de smid. Van Evert Beeldemaker daarentegen weten wij wel het nodige. In de hertogelijke rekeningen en in de stadsrekeningen van Arnhem⁷ duikt hij meermalen op en zo is vrij eenvoudig

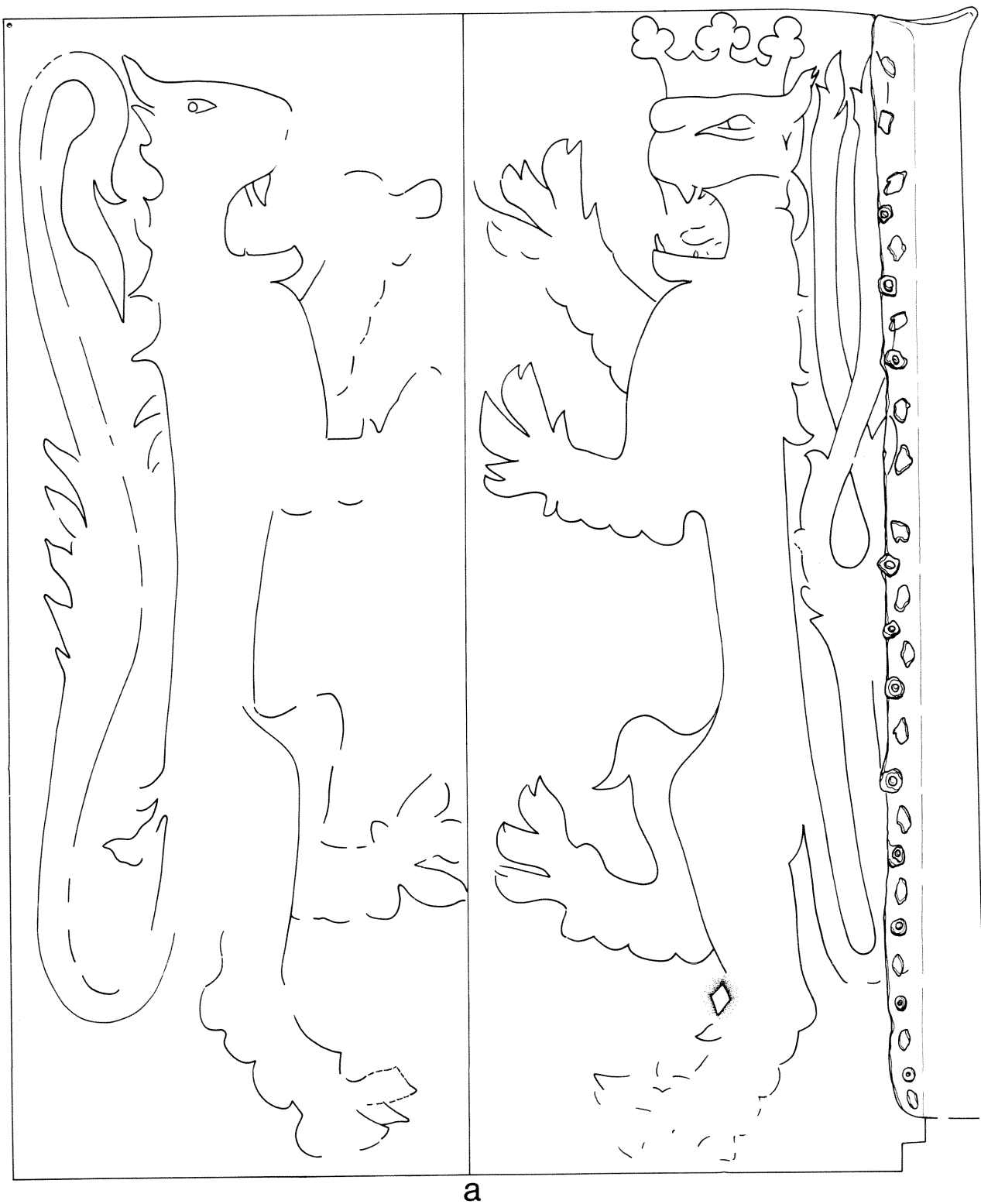
vast te stellen dat hij in ieder geval tussen 1395 en 1424 als schilder actief is geweest. Wanneer hij voor het eerst met zekerheid wordt vermeld in de stadsrekeningen, van 1398-1399, wordt hij 'meyster' genoemd; daarna overigens niet meer. In de hertogelijke rekeningen ontbreekt deze benaming. Mogelijk is Evert in 1398 of kort daarvoor tot meester opgeklommen; dat zou inhouden dat hij al ruim voor 1395 het vak beoefende. Dat hij sedert 1398 tot de ingezetenen van Arnhem behoorde is op grond van de stadsrekeningen ontwijfelbaar. Het is dus wel zeker dat de vaan van Hattem in 1404 in Arnhem is gemaakt.

Het loont de moeite om een aantal omstandigheden uit het leven van Beeldemaker zoals wij die uit de rekeningen naar voren zien komen, onder de schijnwerper te plaatsen. Wat het werk voor de overheid betreft blijkt Beeldemaker twee aansluitende perioden te hebben gehad. Aanvankelijk werkte hij uitsluitend voor de hertog, tussen 1395 en 1398 drie maal voor Willem en nadien één maal voor Reinoud. De vaan van Hattem is zijn enige opdracht van Reinoud en tevens de laatste van het hof, want de hertogelijke rekeningen zwijgen verder over hem. Het is opvallend dat hij blijkens de stadsrekening 1405-1406 spoedig daarop zijn eerste opdracht van de stad heeft gekregen. Eerst dan – ofschoon hij al lang en breed in Arnhem woonachtig was – ziet hij ten minste vier maal een duur overkleed door de stad bekostigd. Ook uit anderen hoofde stond hij op goede voet met de stedelijke overheid.⁸ Onderzoek van de stadsrekeningen zou kunnen uitwijzen waarom Beeldemaker zo lang op een opdracht van de stad heeft moeten wachten.

Over de woonplaats van Beeldemaker vóór 1398 tasten wij in het duister. De hertogelijke rekeningen geven daarover geen uitsluitsel. Nu kan het zijn dat hieromtrent een aanknopingspunt te vinden is in de bevinding van Gorissen⁹ dat de hertogelijke opdrachten in het ambacht dat Beeldemaker uitoefende rond 1390-1396 bijna uitsluitend te Nijmegen in de kring van de schilders Maelwael terecht kwamen. Zou Beeldemaker in Nijmegen hebben gewerkt en zou hij als de Maelwaels in 1396-1397 uit die stad verdwijnen naar Arnhem zijn verhuisd? Het blijft gissen. Misschien biedt de binnenkort af te sluiten studie van Nijsten naar cultuuruitingen aan het Gelderse hof houvast.¹⁰

In 1424-1425 verdwijnt Evert Beeldemaker uit het beeld. Het werk dat hij tot dan voor Arnhem verrichtte wordt in de jaren 1425-1428 gedaan door Johan (die) Maelre, in 1427-1428 als 'meyster' aangeduid.

Uit de rekeningen komt Beeldemaker als een wapenschilder pur sang naar voren, een vakman die zich vooral bekwaamd heeft in het beschilderen van bodebussen, wimpels, vaantjes, vanen en schilden en het aanbrengen daarop van een wapen. De Hattemse vaan past volkomen in dit specialisme. Wat zijn werkzaamheden verder inhielden, buiten het beperkte dat in de rekeningen is overgeleverd, weten wij vanzelfsprekend niet.

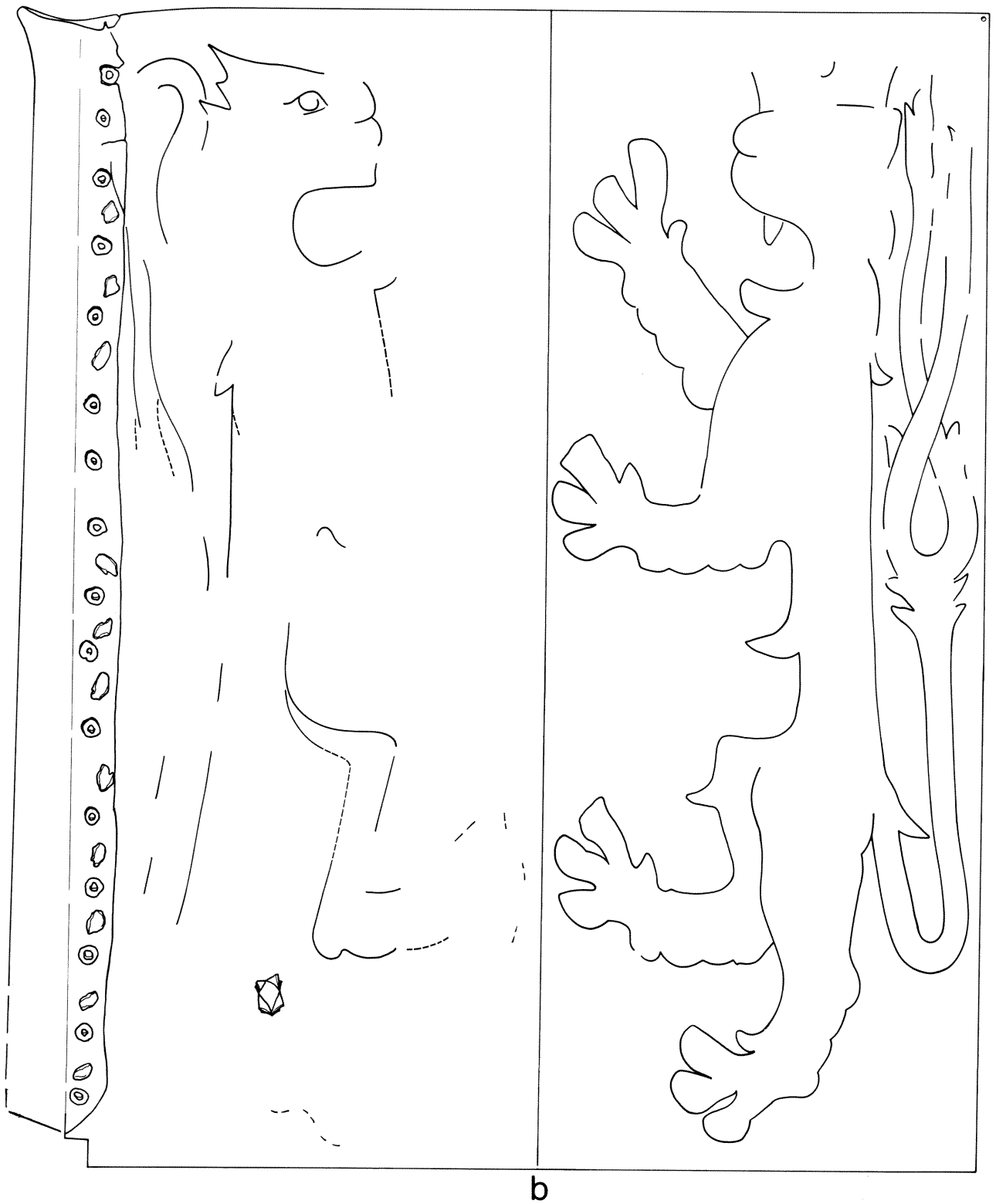
a

afb. 2. a en b *Reconstructie van vaan en wapen, schaal 1:4. Tekening ROB.*

Beschrijving van de vaan

Aan de orde komen nu de technische aspecten van het werk van Gelis de koperslager en van de schilder Evert Beeldemaker. Gebleken is dat daar het nodige over te zeggen valt, maar dat ook veel in het onzekere blijft. De vaan (afb. 2) bestaat uit een plaat en een ronde koker,

beide van koper, met koperen nagels aan elkaar geklonken. Aan de onderzijde is de koker, of bus, oudtijds afgescheurd; hij is dus niet compleet. Op de binnenwand van de bus komen plaatselijk fijne draaigroeven in horizontale richting voor. Het is daarom wel zeker dat de vaan rond een spil heeft gedraaid en dus als windvaan heeft gefunctioneerd.

De plaat is rechthoekig. De maten bedragen 609-612 mm en 479-480 mm. De dikte van de plaat wisselt, van minder dan 1 mm tot meer dan 2 mm. Rond de lengteas is de plaat waarneembaar dikker dan aan weerszij. Ook de lengte is hier het grootst. We mogen aannemen en talloze fijne klosporen wijzen daar ook wel op, dat de koperslager de plaat heeft uitgehamerd. Hoe hij daarbij heeft be-

reikt dat de vier zijden nagenoeg recht en evenwijdig lopen is niet na te gaan, maar de zijden zien er wel naar uit dat zij recht bijgesneden zijn. Aan de plaat vallen nog enkele dingen op. Zo vertoont de uiterste bovenhoek aan de buitenzijde een gaatje, 2 mm rond en van één kant af doorgeslagen. De betekenis ervan ontgaat ons. Aan de binnenzijde is de bovenhoek schuin afgesneden. Dit had

ten doel om de bovenzijde van de dichtgehamerde draai-bus samen te laten vallen met de bovenrand van de plaat. In de benedenhoek, ook aan de binnenzijde, is een recht-hoekje uitgesneden, 15 x 11 mm. Ter plekke vertoont de plaat geen sporen die zouden kunnen vertellen waartoe deze uitsparing diende. Wij veronderstellen dat het te maken heeft met de spil.

De bus loopt naar boven conisch toe. Ook deze is uit een plaat vervaardigd. De dikte bedraagt 1,5 mm. De plaat is in verhitte toestand met de hamer rond een conisch uitlo-pende staaf rond gevormd, waarbij aan weerszijde een strip overbleef voor de bevestiging van de bus aan de vaan. Het afsnijden van de plaat en het afhameren is veel minder zorgvuldig dan bij de vaan.

Door de beide strips en de vaan werden gaten geslagen met een doorsnede van 4 mm, meestal om en om van weerskanten. In de gaten werden koperen staafjes ge-drukt en op dezelfde wijze meest om en om platgeslagen. Aan de bovenkant is de bus dichtgehamerd. Door de be-schadiging weten wij niet hoe de beëindiging aan de on-derzijde er heeft uitgezien. De weergave hiervan op de tekening (afb. 2) is slechts een poging, gebaseerd op de moet en de verkleurende inwerking van de strips op de plaat.

De plaat vertoont nog een bijzonderheid. Deze heeft met de vaan als zodanig wel niets van doen, maar is toch waard besproken te worden. In de onderste helft valt een ruitvormige doorboring op, van de afmetingen 11,5-12 mm (vertikaal) bij 10,5 mm. De vier hoeken van de ruit zijn scherp ingesneden en het koper van de plaat is aan de achterzijde naar buiten gebogen. Hier is niet alleen een grote kracht, maar ook een hoge snelheid in het spel ge-weest. De doorboring verloopt onder een hoek van 40-45 graden van beneden naar boven. Alles spreekt voor de inslag van een pijlpunt, afgeschoten van een kruisboog. Afgaande op de afmeting van de inslag mogen wij aller-eerst denken aan een zware kruisboog of, afhankelijk van hoe ver de punt door de plaat is gedrongen, zelfs aan een springaal of een andere kruisboogmachine.¹¹ Is de pijl van de begane grond afgeschoten en stond de vaan toen nog op de toren? Men zou het haast wel denken. De ge-dachten gaan dan onwillekeurig uit naar de belegering van het kasteel door Karel van Egmond in 1492.

De nu volgende en laatste beschouwing van de vaan be-treft het werk van de schilder. Voor het opbrengen van het wapen heeft Beeldemaker het totale vlak van de vaan, dat wil zeggen inclusief de beide bevestigingsstro-ken, benut. We weten niet of ook de bus is beschilderd; verguld is hij in elk geval niet. Voor het wapen diende het vlak vanzelfsprekend in tweeën verdeeld te worden. Merkwaardig is dat terwijl aan één zijde een volkomen gelijke verdeling is gemaakt, aan de andere zijde een af-wijking daarvan van 1 cm valt waar te nemen (Gulik 25 cm breed, Gelre 23 cm). De vaardigheid van de schilder blijkt overigens treffend uit het feit dat de vier figuren

niet met een sjabloon maar uit de vrije hand zijn opgezet. Zijn kundigheid spreekt ook uit de goede vlakverdeling. Bewust of onbewust toegepast, de verticale verdeellijn volgens de gulden snede blijkt steeds langs de snuit en langs of over de onderste klauw van de leeuwen te lopen.

Met het doel antwoord te vinden op de vraag naar de op-bouw van de schildering en naar de samenstelling van de gebruikte stoffen is onderzoek verricht door het Centraal Laboratorium. We gaven al aan dat van de beschildering in afgewerkte toestand bitter weinig over is. Slechts van het onvervangelijke goud, zij het als afdruk in de bodem, konden wij zeker zijn. Het natuurwetenschappelijk on-derzoek zou ons verder moeten helpen.

In de hoop dat de andere kleuren toch nog zouden kun-nen worden achterhaald werden wij helaas beschaamd. Het blauw blijkt volkomen verdwenen en het koper is ter plaatse volkomen blank. Een mogelijkheid is dat het blauwe pigment in de grachtbodem volledig is opgelost en weggespoeld of dat een koperhoudend pigment, bij-voorbeeld azuriet, is omgezet in een kopercorrosiepro-duct. Evenmin is er duidelijkheid gebracht omtrent het zwart. Het enige waarvan de vaan nog overduidelijke res-ten vertoont betreft de grondering. Op de zijde die in de grachtbodem naar onderen was gekeerd is daar nog vrij veel van over, in het beste geval als een tamelijk dikke (waar onderzocht circa 70 micron) laag groenig wit. El-ders resteert een dun donkerbruin laagje of in het geheel niets. Deze verschillen geven kennelijk stadia van verwe-ning en oplossing weer. Onderzoek heeft uitgewezen dat deze verflaag hoofdzakelijk bestaat uit loodwit gemengd met wat loodmenie en voorts met een olie. De olie is on-getwijfeld als bindmiddel toegevoegd, met het doel de houdbaarheid van de beschildering in hoge mate te bevorderen. De twee leeuwen zijn in contourlijnen opge-zet. De zichtbaarheid van deze lijnen verschilt echter sterk. Bij Gelre zijn zij meestal nog duidelijk aanwezig, als een circa 1 mm breed donkergrijsbruin laagje. De kleur doet dan denken aan de hierboven beschreven loodwitresten. Bij Gulik daarentegen ontbreken de con-tourlijnen en zijn zij al aanwezig, in een bruinige tint, dan zijn zij uiterst vaag. De verticale verdeellijn tussen de twee velden heeft hetzelfde karakter als de contourlijn van Gelre.

Het onderzoek heeft verder aangetoond dat het goud in de vorm van bladgoud is opgebracht. De folie bestaat uit 100% goud en heeft een dikte van 3 tot 4 micron. Vastge-steld is ook nog dat onder de folie een dunne oranje-rode transparante verflaag zat. De samenstelling hiervan is on-bekend gebleven, maar de veronderstelling lijkt wel ge-wettigd er de plaklaag in te zien waarop de goudbladen zijn vastgezet.

Overzien wij de resultaten van het onderzoek dan komt het volgende beeld van de werkwijze van de schilder Beeldemaker op. Een cruciale rol daarbij blijkt de thans nog zichtbare verdeling van de grondering over het vlak

te spelen. Het waargenomen verschil in de contourlijnen zijn wij geneigd daarmee in verband te brengen. In de volgorde van handelingen die ons voor ogen staat is de vertikale verdeellijn het eerst aangebracht. Op de helft met de Gulikse leeuw is de schilder begonnen met het gehele vlak te gronderen. Daarna heeft hij, met een kraspen(?), de leeuw in de grondlaag ingetekend. Binnen de contourlijnen is de leeuw vervolgens zwart ingekleurd. De laatste handeling betrof het vergulden van het veld met bladgoud op een plaklaag. Op de aangrenzende helft van Gelre is de schilder op een ietwat andere wijze tewerkgegaan. Hier heeft hij eerst de leeuw in contourlijnen uitgetekend. Vervolgens bracht hij de grondlaag aan, maar beperkte dit tot de leeuwefiguur. In de derde gang heeft hij de leeuw verguld. Eerst daarna is het veld blauw gekleurd. Indien Beeldemaker efficiënt heeft gehandeld dan zou hij het gronderen en het vergulden op beide helften in één keer kunnen hebben afgewerkt. De volgorde zou dan zijn: (1) verdeellijn en contourlijn Gelre, (2) gronderen Gulik en Gelre, (3) contourlijnen Gulik, (4) zwart Gulik, (5) vergulden Gelre en Gulik, en (6) blauw Gelre.¹²

AMERSFOORT,

zomer 1991

* De auteur is Provinciaal archeoloog van Gelderland en verbonden aan de Rijksdienst v.h. Oudheidk. Bodemonderzoek, Amersfoort.

Noten

1. De vondst is gedaan door leden van de archeologische werkgroep van de Vereniging Heemkunde Hattem. Het past hun te bedanken voor de zorgvuldige behandeling van de vondst. De heer G. van der Sluis zijn wij erkentelijk voor de nadere informatie omtrent de vindplaats en voor het beschikbaar stellen van foto's. De gemeente Hattem is eveneens nauw bij de afhandeling van de vondst betrokken geweest.
2. De plattegrond van de hoofdburcht is afgebeeld in Halbertsma, H., 'Hattem (gem. Hattem)', in *Bulletin KNOB*, LXXXII (1983), 90 en in Van de Noort, R., 'Archeologisch onderzoek naar 'de Tinne' te Hattem', in *Castellogica*, II (1988), 81-85. De waarnemingen door de Vereniging Heemkunde Hattem in de bouwput en bij andere grondwerken in de onmiddellijke omgeving hebben geleerd dat de hooftburcht aanmerkelijk korter en

compact is. Voordien was de ligging van de westzijde gebaseerd op één beperkte waarneming. De recente observaties hebben behalve op de hoofdburcht ook betrekking op een vrij aanzienlijk gedeelte van de voorburch, die is aangelegd tegen de muur van de stad. In een sleuf door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1989 dwars over de gracht-graven was de voorburch al vastgesteld (Jaarverslag ROB 1989, 64-65). Ter gelegener tijd zal het kasteel van Hattem, voorzover in onderdelen bekend, in plattegrond worden gepubliceerd.

3. Beltjes, P.J.W., 'Het wapen van de souvereine provincie Gelderland en zijn voorgeschiedenis' in *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 66 (1972), 39-92; Schilfgaarde, A.P. van, 'Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen', *Werken van Gelre*, 33 (1967).
4. In de zegels van Reinoud zijn de leeuwen niet in één schild weergegeven, zoals bij onze vaan en in de zegels van Willem I wel het geval is, doch steeds in losse schilden. Slechts het zegel Van Schilfgaarde nr. 105, van de hertogin (1405-1423), komt in dit opzicht met onze vaan overeen. Gulik, omgewend, en Gelre zijn op één gedeeld schild ook te vinden op één der sluitstenen in het gewelf van de kloostergang van de abdij Graefenthal bij Goch. De kloostergang wordt begin 15e eeuw gedateerd (Hilger, H.P., 'Graefenthal oder Neukloster bei Goch, ehemalige Zisterzienerinnenabtei und Grabstätte des Hauses Geldern', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 62 (1967), 1-59, spec. Abb. 14, S. 26-27 en 31). De hertog van Gelre vinden wij in volle blazoenering afgebeeld in een 15e-eeuws wapenboek. Gelre komt voor in het oudste deel van dit boek, welk deel tussen ca 1425 en 1466 is samengesteld door Jean le Fèvre (1393-1468). Een aantal malen is het wapen op een gedeeld vlak weergegeven, eender als bij de vaan, en in de volgorde Gulik, omgewend, - Gelre (Pinches, R. and A. Wood (eds.), 'A European Armorial; an armorial of knights of the Golden Fleece and 15th century Europe; from a contemporary manuscript; London, 1971).
5. *De Gelderse Kroniek* van Willem van Berchen, naar het Hamburgse handschrift uitgegeven over de jaren 1343-1481, ed. A.J. de Mooy, *Werken van Gelre*, 24 (1950), p.68. Van Berchen, *supra* p.67-68, laat ons ook weten dat Reinoud het verblijf in Gulik stelde boven dat in Gelre en dat hij zijn bouwlust vooral in Gulik botvierde. Deze preferentie is, zo zou men zeggen, volledig in overeenstemming met de voorrang van de Gulikse leeuw in het wapen. Vertaling van de geciteerde regels uit de kroniek van Willem van Berchen: 'Reinoud heeft de aanleg van het kasteel van Hattem, waaraan zijn broer Willem was begonnen, voortgezet en voltooid' en 'Hij(Reinoud) heeft vaak op het kasteel van Hattem gewoond, weliswaar minder dan op Rozendaal, maar toch meer dan op de overige verblijven op het grondgebied van Gelre. Om die reden heeft hij het ook, voor veel geld, met hoge torens vergroot'.
6. K.M.C. van Zevenboom/D.A. Wittop Koning, 'Nederlandse gewichten', 2e druk, 1970.
7. *De stadsrekeningen van Arnhem*, ed. W. Jappe Alberts, Groningen, 1971.
8. Verteringen 'in Beeldemaker', stadsrekening 1400-1401, twee maal.
9. Gorissen, Fr., 'Jan Maelwael und die Brüder Limburg, eine Nimwegener Künstlerfamilie um die Wende des 14.Jhs.', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 54 (1954), 153-221, spec. 163-164.
10. Nijsten, G., dissertatie Nijmegen, in voorbereiding.
11. Van Beek, A.G., 'Middelleeuwse pijlpunten gevonden bij het kasteel Voorst', in *Het kasteel Voorst*, Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, *Werken* nr. 36 (1983), 102-114.
12. Aan het onderzoek van de vaan en aan de voltooiing van dit artikel hebben de volgende medewerkers van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek bijgedragen: H.J.M. Meijers, hoofd restauratie, W. Bos, tekenaar, F.F. Hoedeman, fotograaf en M.C.P. Levendig, tekstverwerking.